RUSSIAN-TATAR DICTIONARIES OF THE FIRST HALF OF THE 19th CENTURY

Alfiya Shaukatovna Yusupova,
Kazan Federal University,
18 Kremlevskaya Str., Kazan, 420008, Russia,
Alfiia.Iousoupova@kpfu.ru.

The article throws light upon Russian-Tatar dictionaries of the first half of the XIX century. It analyzes the lexis of these dictionaries, explains the aims and objectives, the problems and the method of compiling, and also provides new data about compilers. The first half of the XIX century in Russia is characterized by a lack of politicians, interpreters and religious figures, who knew Tatar for missionary and eastern policy. It was a reason to teach Tatar in religious academies and seminaries, professional colleges and high schools.

It became an indispensable condition to compile Tatar-Russian dictionaries to ensure both Russian internal policy and foreign policy. Furthermore, being a political object, dictionaries are a linguistic source for the science of language. They are a gem of lexis, phonetic and grammatical peculiarities, dialectal features, onomastic and folk material.

Key words: lexicography, the Tatar language, Tatar-Russian dictionaries, linguistic source, lexis, semantic groups, phonetic and grammatical peculiarities, methods of translation.

In the first half of the 19th century Russian culture was in progress. In 1804, Kazan University was opened and it was recognized as the first university in the Volga region and the second one in Russia. The University was in charge of an educational area from the Volga region to the West. It made an effort to open new schools, madrasahs and colleges, to provide them with material resources and methodic literature to train teachers.

The press, and the publishing and book industries made a contribution to the development of the culture of the region. The Asian publishing house was opened in 1801 where the first books in Arabic type were published.

Tatar books were published in the Asian publishing house until 1829. These books were used for the expansion of culture and education among Tatars. It published one hundred and fifty dictionaries, hornbooks, the history of the Tatars and scientific papers on linguistics. One thousand four hundred and fifteen Tatar books in an average edition of 8000 copies were published in the second half of the 19th century [1: 65].

There was a necessity to publish bilingual dictionaries due to an affiliate of the Russian State and such aims as getting acquainted with Russian literature and culture, communicating with Russians by their learning the Tatar language, strengthening economic ties between Tatars and Russians and having Russian leaders who know the Tatar language. Aims for the compilation and publication of bilingual dictionaries were the use of Tatar history books for learning Russian history and teaching the Tatar language to missionaries who realized an autocracy policy in Christianizing.

I.Giganov is famous as the first compiler of Tatar Grammar among the specialists in Turkic philology. Despite his paper being written in 1798, it was published only after his death.

V.V.Grigorev highly appreciated the Grammar book, compiled by M.Kazem-Bek [2: 147].

I.Giganov was also the author of two papers on lexicography: “Root words necessary for learning Tatar” and “Root words necessary for teaching Tatar by I.Giganov and certified by Yurtov’s mullahs” (S.Pt., 1801) and ”Russian-Tatar Dictionary” (S.Pt., 1804). Such papers were the basis for further studying the language of Tatars living in the Tobolsk region [2: 146-147].

I.Giganov’s dictionary “Root words necessary for teaching Tatar by I.Giganov and certified by Yurtov’s mullahs” (S.Pt., 1801) was suggested as a follow-up to his Tatar Grammar book. The dictionary has 1800 lexical units divided into thematic groups. These thematic groups were given in Russian without Tatar translations: “House and its parts’, “Different things”, “Horse things”, “Cloths”, “School and school equipment”, “Elements and natural objects”, “People, age and parts of the body”, “Relationship”, “States of a person”, “Month and zodiac signs”, “Trade and craft”, “Animals”, “Fish”, “Trees and fruit”, “Birds”, “Insects”, “Garden plants”, “Meadow plants”, “Stones and metals”, ‘Names, found in other books”, “Time”, “Virtues and Prophets”, “Nouns with meaning of quality”, etc.

The lexical units have been given rather accurately in the dictionary: the first column has a Tatar word in Arabic type, the second column has this word in the Cyrillic alphabet due to the orthographic (spelling) norms of that time, the third column has its translation into Russian. For example:

دروازه [*дарваза городскія ворота*] '*vorota*' – *a gate* [3: 1]

اوچ *уцъ конецъ 'konetz' – an end, a finish*/ [3: 2]

The one part of the lexical units in the dictionary is devoted to the lexical units of the Siberian Tatars, namely to the eastern dialect. The words of the dictionary are actual nowadays, but they were given due to the phonetic norms of the eastern dialect. Vocabulary connected with food, nature, everyday life is among these words. For example: ياصدوغاچ **'ястугачъ' [**yastugach] [3: 7] in the meaning of a little *pillow* [5: 72], **سرة сәртә'** *sarta* [3: 14] *fried oil for soup* [5: 168], **شيشبر 'шешбәрә' [**sheshbara] [3: 15] the author's translation of the word "*pilmen*" (small portions of ground meat and onion wrapped in a thin, unleavened dough). The word **شيشبر 'шешбәрә'** [sheshbara] has a different spelling and writing variants as 'чүчпәрә' –[chuchpara], 'сүсбәрә' [susbara], 'дюшбере' [dushbere] some of them are used both in Tatar dialect and Turkic languages.

This dictionary compiled by I.Giganov was the first bilingual dictionary of the 19th century. It has structural features common to the 18th century manuscript dictionaries or phrasebooks. As evidence we can point out the division into semantic groups and the inclusion of only active lexical units.

One of the great Turkologists who made a great contribution to Tatar linguistic science, especially in lexicography was Aleksandr Troyanskiy. He was born in Apaz village of the Kazan region in 1779. His father was a clergyman. Graduating from Kazan clerical academy Aleksandr Troyanskiy became a clergyman in Sotnury village of the Kazan region. Having a wish to be involved in pedagogic activity, he taught the Tatar language in different institutions from 1800. He was known to teach the Tatar language in the Kazan clerical academy and a college. The Tatar language was not taught in the Academy during his time there. But as he had known Tatar well since his childhood he decided to learn it as a scientific subject in his own right. According to A.Kononov's words, Aleksandr Troyanskiy became a connoisseur of the Tatar language and the author of the first Tatar Grammar book and volumetric dictionaries [2: 272].

Aleksandr Troyanskiy is a scientist famous for both his grammar books and compiled dictionaries, which reflect the richness of the Tatar language. The first edition of his "Brief Tatar Grammar to the young students, written by priest Aleksandr Troyanskiy" was published in 1814 in Saint Petersburg; the second edition was published in 1824 in Kazan. But his work "Brief Grammar of the Tatar language" was published in 1860 in Kazan after his death.

Despite the fact that Aleksandr Troyanskiy made a great contribution to the development of the Tatar lexicography, his great dictionary has not yet been studied and recognized. The first volume of his "Dictionary of the Tatar language and using in it some Arabian and Persian words, collected by diligence and zeal of the teachers of the Tatar language in Kazan clerical academy of Aleksandr Troyanskiy and published by the allowance of Clerical colleges' commission" was published in 1833 in the Kazan University publishing house. It consists of 629 pages and 6490 lexical units. The second volume was published in 1835 and it includes approximately 3400 lexical units. It is in 26*25 format.

The permission to publish the dictionary had the following words "On journal Clerical colleges' commission 31 December, 1829 it is allowed to publish and use in entity in charge of this commission educational institutions. Kazan Seminary Rector, Archimandrite and Cavalier Ueofan".

As for the structure, it is a Tatar-Russian dictionary followed by the alphabet. The phonetic variants have been given as a separate lexical unit.

اتچ 'Пътухъ, пътелъ, кочатъ' – *cock*

اتش 'Огонь' – *fire* (Persian)

وله ن 'Трава, мурава, зелень' – *grass, sward, potherbs* [9: 131],

اوي 'Дом, изба, покой' – *home, house, peace* [9: 139],

'اويرمه Вихарь, буря, сильный ветер' – *whirlwind, storm, strong wind* [9: 139]

ايسلي 'душистый, вонючий, угарный, или: имеющий запах, дух, вонь, угар' – *sweet-scented, stinking, (charcoal) fumesor having a smell stench, stink, waste* [9: 153].

Geographic names and nations included in the vocabulary enrich the dictionary in function and significance, and broaden its usage area. These lexical units enlarge reader's world view and give information and knowledge. The scientific and practice value of the work is in its having Arabic, Persian and Turkish versions of the geographic names. Nowadays we use only Russian variants.

Aleksandr Troyanskiy compiled his dictionary for people of different nationalities who learn the Tatar language. This distinctive feature is shown in the translation of Tatar words into Russian. The dictionary consists of the translation of Tatar lexical units into Russian and gives different synonyms and variants. For example: تفرق **тәфәррык** [tafarryk] – 'развод, разведение, разлука, отдел, отделение' – *divorce, breeding, parting, section, separation* [9: 331], تفراج **тәфәрреж** [tafarrezh] – 'веселье, забава, утешение, восхищение, увеселение' – *merriment, fun, consolation, admiration, amusement* [9: 331], etc.

Unlike the other compilers, Aleksandr Troyanskiy paid attention to the origin of the word, writing such notes as "араб." – "*Arab.*", "перс" – "*Pers.*" to each word of the dictionary, e.g., پيشه **пишә** [*перс.*] – 'рукоделье, художество' = pisha [*pers.*] need work, art [9: 259], تحسين **тәхсин** [*араб.*] – 'хвала, похвала, одобрение' = takhsin [*arab.*] praise, commendation, approval [9: 281]. He singled out words in the Tatar language which were passive and rare in usage. So, the first volume has 374 Arabian and 162 Persian words. The second volume has 283 Arabian and 23 Persian words. It is worthwhile noticing that this was not the limit in picking out the Arabian and Persian borrowings.

Aleksandr Troyanskiy titled the groups of words as "grass", "tree", "dress", "fruit", "small animal", "plant', "fish", "illness" and 'grammatical term", and sometimes he gave the lexical meaning of the words, referring to a definite thematic group, but he did not do this to all the words. Maybe the compiler tried to identify words which were unfamiliar and passive in usage.

Some peculiarities in given parts of speech have great scientific significance. For example, the verbs are given in a form with the suffix **-мак** – '-mak'. The verbs in different voices (there are 6 voices in Tatar) were given as independent units. There are some examples: جرطماق **жыртмак** [zhyrtmaq] – 'драть, раздирать, разодрать, изодрать, рвать, разорвать, изорвать' – *to strip off, tire, rip, tear to shreds, tear up, burst* [9: 393]; جرطدرماق **жыртдырмак** [zhurtyrmaq] – 'велеть драть, раздирать, изодрать, рвать, разрывать, разорвать, изорвать' – *to order to strip off/ tire/ rip/ tear to shreds/ tear up/ burst* [9: 393]; جرطشماق **жыртышмак** [zhurtyshmaq] – 'взаимно с кем драть, раздирать, издирать' – *to strip off /tire /rip /tear together with smb.* [9: 393]; جرطلماق **жыртылмак** [zhurtylmaq] – 'драться, раздираться, изодраться, рваться, разрываться, разорваться, изорваться, или быть раздираему, издираему, разрываему' – *to be stripped off/ torn/ ripped/ torn to shreds/ torn up/ burst* [9: 394].

Aleksandr Troyanskiy was very intelligent and erudite as a scientist. The part devoted to the word building differed with its scientific and accurate explanation. One of the most interesting parts of the dictionary includes the derived noun forms from nouns, adjective forms from nouns, noun forms from adjectives, adverb forms from nouns as well as an explanation of suffixes. For example, اوطون **утын** [utyn] – 'дрова' – *firewood* [9: 115], اوطونلق **утынлык** [utynlyk] –'поленница дров' – *stacked wood* [9: 115], اوطنلي **утынлы** [utynly] – 'дровяный' – *wood* (adj) [9: 115], etc.

Most of the words of the dictionary are close to the modern Tatar language words in meaning, semantics, spelling and writing. They entered the language without any lexical and semantic changes and nowadays they are the base of lexis of the Tatar language. 180 years have passed since the first lexicographic work and therefore it reflected the changes in forming and development as well as in phonetics and grammar. The dictionary involves Old Tatar written language traditions and phonetic changes. For example, بوعداي **бугдай** [bugday] – 'пшеница' – *wheat* [9: 219], اعذ **агыз** [agyz] – 'рот, уста' – a *mouse* [9: 52]. There some words as چيراغ **чыраг** [chyrag] – 'лучина' – a *splinter* [9: 466], قاپوغ **капуг** [kapug] – 'ворота' – a *gate* [9: 65] kept traditions of the Old Tatar written language. Between the 19 and 20 centuries the sound [г] was missed and it became a language norm, but the dictionary keeps the usage of the sound. In the modern Tatar language the sound [г] is missed at the end of the word as a distinction from Old Tatar. It is the peculiarity of the Kypchak languages, including the Tatar language, which makes them differ from other Turkic languages [10: 111-112].

There is another issue of using **җ** [zh′]' and **й** [j] in Turklogy. In his own dictionary M.Kashgari wrote "Oguz and Kypchak people change the nouns and verbs with the first letter **й** [j] into the alif (the first letter of the Tatar alphabet) or **җ** [zh′]". V.Radlov, V.Bogoroditskiy and L.Zhalay considered the letter **й** [j] was used in the Kypchak languages as a rule [10: 114].

The Tatar language is formed by the influence of the peculiarities and features of different families and tribes. The usage of **җ** 'zh′' and **й** [j] at the beginning of the word (as a first letter) is as contributive evidence in some dialects. This fact has been presented in the dictionary of Aleksandr Troyanskiy. The lack of the norms in usage of let-

ters **й** [j] – **җ** [zh′] as a first letter is compensated as their concurrent usage: يتمك **йетмәк** [jetmek]– ‘достигать’ – *to reach* [9: 278], يتن **йетен** [jeten] – ‘ленъ’ – *flax* [9: 278], يلم **йелем** [jelem]– ‘клей’ – *glue* [9: 314]; جدره **җәдрә** [zhedre] – ‘пуля’ – *a bullet* [9: 392], جار **җар** [zhar] – ‘берегъ’ – *a coast, a beach* [9: 393], جاو **җау** [zhay] – ‘война’ – *a war* [9: 418].

If we compare some words in the dictionary with modern lexical units of the Tatar language, there is some interchanging of sounds. For example, **м ~ б /m ~ b/**: موز **муз** [muz] [9: 214] – боз [boz] – *ice*; **д~т /d~t/** :درسه ك **дерсәк** [dersek] [9: 526] – терсәк [tersek] – an *elbow*; **п ~ ф /p ~ f/**: ياپراق **япрак** [yaprak] – яфрак [yafrak] – *a leaf*, قرپک **керпек** [kerpek] – керфек [kerfek] – *an eyelash*; similarity of **г~w /g~w/:**باعر **багыр** [bagyr] – бавыр [bawyr] – *a liver* [9: 214]; نولعار تاولاري **Болгар таглары** [Bolgar taglary] – Болгар таwлары [Bolgar tawlary] – *The hills of Bolgar* [9: 233]; **с~ч /s~ch/**: **сач** [sach]- чәч [chach] – *hair* [9: 568]; **р~й /r~j/**: اربير **әрбир** [erbir] – әйбер [ejbir] – *a thing, an object* [9: 21]; **б~м /b~m/**: بنك **бең** [beŋ] – мең [meŋ] – *a thousand* [9: 222]; **х~к /kh~k/**: حمر **хамыр** [khamyr]– камыр [kamyr] – *dough* [9: 522]. سومالا **сулама** [sulama] – **сумала** [sumala] – *tar* [9: 610], اذبار **азбар** [azbar] – абзар [abzar] – a *shed, a barn* [9: 31]. It is explained by the development of the language and the influence of the other Turkic languages.

The lifestyle of Tatar people had an influence on other nationalities, to establish their social and economic connections as well as trading and cultural connections; in turn it had an action upon the appealing of borrowings. The dictionary has a very different genetic level; therefore there are a lot of Arabian and Persian borrowings. For example, **бахыр** [bakhyr] – ‘весна’ – *spring* [9: 244], پدر **падр** [padr] – ‘отец’ *father* [9: 254], پره **парә** [pare] – ‘кусок’ – *a piece* [9: 254], پز **пиз** [piz] – ‘сыр’ – *cheese* [9: 262], تيمساح **тимсах** [timsakh] – ‘крокодил’ – *crocodile* [9: 369], etc. The author decided not to give complementary comments to these words. In the dictionary, compiled by Aleksandr Troyanskiy, we can find the words that are active lexical units in modern Turkic languages: اناحطار **анахтар** [anakhar] – ‘ключь’ – *a key* [9: 72], ياع **йаг** [jag] – ‘масло’ *butter* [9: 301], بارداق **бардак** [bardak] – ‘кувшинъ’ – *a jar* [9: 182], الدوان **элдәвән** [eldeven] – ‘перчатки’ – *a glove* [9: 65].

There are borrowings in the Tatar language that came from the Russian language: كوسله **күслә** [kusle] – ‘гусли’ – *gusli* [9: 171], كوشنه **күәшнә** [kueshne] – ‘квашня’ – *kneading trough* [9: 196], مديه **медия** [mediya] – ‘морская раковина’ – a sea shell [9: 211], دكت **дегет** [kueshne] – ‘смола’ – *rosin* [9: 531], سكومبريا **скумбрія** [skumbriya] – ‘сельдь’ – *herring*, etc. These lexical units are phonetic borrowings. They were very active in usage and accepted a long time ago.

Geographic titles are the main peculiarities of the dictionary. They had more of a sound influence than other lexical units. بيچ **Бич** [Bich]– ‘Вена’ – *Vienna*, بحر حاذاي **Бахыр Хазар** [Bakhtyr Khazar] – ‘Каспій’ – Caspian, چين ما چين **Чин ма чин** [Chin ma chin]– ‘Китайъ’ – *China* [9: 490], روسيا مملكتي **Русия мәмләкәте** [Russia memelekete] – ‘Россія’ – *Russia* [9: 549], جزاير **Җазаир** [Zhazair] – ‘Алжиръ’ – *Algeria* [9: 396], تاتار ولاياتي **Татар вилаяте** [Tatar viliyate] –‘Татарія’ – *Tatariya, Tatarstan* [9: 270], يانا دونيا **Яңа дөнья** [Yana duniya]– ‘Америка’ – America [9: 312], ارمنه ني سغير **Әрмәния Сагыйрь** [Ermeniya Sagyyr] – ‘Малая Арменія’ – *Small Armenia* [9: 27], طونا **Туна** [Tuna] – ‘Дунайъ’ – *the Danube* [9: 26], etc.

Some lexical units of the dictionary became passive and they are used only in dialects. For example, چرهچه **чәрәчә** [cherche] – ‘крыльцо’ – *a porch* [13: 463] is kept in the middle dialect of the Minzeleniyan speech of the Agriz district and it has a meaning as a bathhouse or a stoop. We cannot find this word in the modern dialectical dictionaries. But Makhmut Kashkariy’s dictionary includes this word, meaning a stoop /a verandah.

As for the etymology of this word M.Nogman wrote, “There were no lamps and people lit a splinter. People kept them in a stoop. Maybe, therefore, a stoop had the second name ‘chyracha’ [*a splinter*]” [6: 103]. This word was included in L. Budagov’s dictionary [6: 103].

Dialect dictionaries have included such lexical units as كرچمه **керчемә** [kercheme] – ‘мед варенный, сладкий’ – *boiled sweet honey*, [9: 154], كونه سوي **күнә суы** [kune suiy] – ‘ртуть’ – *mercury* [9: 188], يلدرم **йылдырым** [jyldurym]– ‘гром’ – *thunderstorm* [9: 339], الچاق **алчак** [alchak] – ‘ласковый’ – *tender* [9: 64], etc. These words are used in dome dialects of the Tatar language. For example, كونه سوي **күнә суы** [kune syiy] – *mercury in the countryside of Kazan* [11: 285], يلدرم **йылдырым** [jyldurym] in one Siberian dialect is *lightning* [5: 90], كرچمه **керчемә** [kercheme] in the Chuprale dialect is *mead* [11: 239]. In R.Akhmet’yanov’s opinion, the root of the word **керчемә** [kercheme] is derived from an Old Altay

language word **кор** [kor] – *sour* [7: 99]. There is an opinion that this word was derived from the Russian word **корчма** [korchma] – a *tavern*. N.Shanskiy said the etymology of the word **корчма** [korchma] was unknown [12: 214].

Some lexical units have semantic and meaning changes. For example, A.Troyanskiy explained the word طوطاش **туташ** [tutash] – *Miss* as “elder sister, aunt, aunty”. But in the modern Tatar language this word has the meaning “adult girl, a lady of full legal age”. The word *конфет* [kenfit] – *sweet, candy* was given as *хәлвә* [helve] – *halvah*. We notice this meaning in some dictionaries and phrasebooks at the beginning of the 19 century. In the modern Tatar language *хәлвә* [helve] – *halvah* is one kind of food.

Language is a way of communication, but at the same time it has its own independence. Language tries to get rid of odd words from time to time. For example, we can find some words we do not use in the modern language in A. Troyanskiy’s dictionary. There are archaisms and historical words: طو **ту** [tu] – ‘знамя’ – *colours* [9: 379], تنكه حانه **тәңкәханә** [teŋkehene] – ‘монетный дворъ’ – *a mint* [9: 377], ماعدانوس **магданус** [magdanus] – ‘петрушка’ – *parsley* [9: 221], ياس **яс** [yas]– ‘трауръ’ – mourning [9: 295], لشكه ر **ләшкәр** [leshker] – ‘войско’ – *an army* [9: 201], ايشق بالق **ышык балык** [yshyk balyk] – ‘треска’ – *codfish* [9: 42], قوين اعاجي **кавын агачы** [kawyn agachy] – ‘цитронное дерево’ – *a watermelon tree* [9: 49], قويرعا بالق **кавырга балык** [kawyrga balyk] – ‘кит’ – a *whale* [9: 73] (M.Nogman pointed out that the dictionaries of the 17-18 centuries and K.Nasiyri’s dictionary had these words [6: 78]), قورط **корт** [kort] – ‘волкъ’ – *a wolf* [9: 87], قيسي **кыйсы** [kyisy] – ‘абрикосъ’ – *apricot* [9: 100], اق دكه ن **ак дикән** [aq dikan] – ‘крыжовникъ’ – *gooseberry* [9: 57], دفنه اعا جي **дәфнә агачы** [defne agachy] – ‘лавровое дерево’ – *bay-tree* [9: 533], etc. Maybe these words were in active usage in the 19 century. Some phrasebooks of that time included these words. Phrasebooks are known to include the most active words of the time. Some of these words were given with the comment *иск.* [isk] – old word – in the Tatar Explanatory Dictionary. For example, **брадәр** *иск.* [braser] – a *male relative* [13: 184], **ләшкәр** *иск.* [leshker] – гаскәр [gasker] – *an army* [14: 132], **ялау** *иск.* [yalay] – байрак [bayral] – *colours* [15: 632], **ямин** *иск.* [yamin] – ант [ant] – *vow* [15: 638]. Despite the fact that these words are not used in the Modern Tatar language, they are in active usage in the Turkic languages. For example, the word **кыйсы** [kyisy] is active in Kumyk, Turkish and Karaite [16: 192]. Some of these words have been kept as proper names, e.g.: Bashkir has the word **корт** [qort] *insect*, that is why the word **мәнзил** [menzil] became a *man’s name* [17: 176].

To conclude, Aleksandr Troyanskiy’s dictionary was the Tatar-Russian dictionary volume of the 19th century. It differs from I.Giganov’s dictionary in the composition and wealth of lexical units. It covers over 22,000 words and word forms. These words are devoted to the day-to-day life of the Tatar people. The dictionary includes synonyms and the dialect forms of the words. Owing to the wealth of lexical units in the dictionary, it is considered that it should be studied in the future.

In the 19th century Nepluev’s military college of Orenburg was famous for its teaching of Oriental languages and the Tatar language. Such teachers and scientists as M.Ivanov, M.Bekchurin and S.Kuklayshov worked there. They had experience in teaching languages and wrote various text books, course books, and reading books, and compiled dictionaries and phrase books. One such great work is S.Kuklayashov’s “Dictionary to the Tatar reading book” (Kazan, 1859, 106 pp.)

It is important to give you some essential information about Salikhzhan Kuklayashov. Unfortunately, his date of birth is unknown. In 1825 he entered Nepluev’s military college in Orenburg. After graduating from the college he worked as an interpreter for a boundary inspection. Then he was sent to study in Kazan. First he studied at the medical faculty of Kazan University, but soon he moved up into the philological faculty because of his illness. S.Kuklayashov studied Arabian, Persian, Turkish and Tatar. Due to the University program he learned Latin, German, French and Russian. In 1836 he gained a PhD degree at this University and he was invited to teach at Nepluev’s military college in Orenburg. After 20 years he retired. Salikhzhan Kuklayashov died in 1664 [18: 32].

S.Mikhailova studied the history and culture of the Volga-Ural and Siberian peoples. She appreciated Salikhzhan Kuklayashov as an educator who made a great contribution to the development of Tatar culture and self-consciousness and was also a famous teacher, scientist and specialist in folklore [19: 175-183].

The “Bibliographical Dictionary of Native Turkologists” was published under the editorship of A.N.Kononov and pointed to the Salikhzhan Kuklayashov reading book “Divane Khikeyate Tatar” (“Tatar Stories Collection”, 124 pp.), which

was published several times in 1870 and 1895 [2: 201]. “Divane Khikeyate Tatar” (“Tatar stories collection”) was divided into 3 parts: introduction [20: 1-3]; texts (“Gyisa uly Akhmet” (“*The Son of Gyisa Akhmet*”), “Shirzad ve Shirin” (“*Shirzad and Shirin*”), “Iskanderneme”, etc.) [20: 3-124], and dictionary.

S.Kuklayshov work “Slovar k tatarskoy khrestomatyy” (“Dictionary to the Tatar reading-book”) was published in the Kazan University publishing house in 1859. The header of the book had the following permission of the censor “To be allowed to publish taking into consideration some amount of manuscripts presented into the Committee. Kazan, 19 May, 1859”. Several copies of this book are kept in I.Gotfald’s rare books section ine Kazan University library.

S.Kuklayshov’s dictionary differs from the dictionaries of that time with its structure and compilation. However, it is important to note that I.Khalfin and N.Katanov compiled the dictionaries based on works of art and religious texts. S.Kuklayshov’s reading book and dictionary were devoted to foreigners, who studied the Tatar language. The aim of the dictionary is to give the interpretation and explanation of 3546 lexical units in Russian and to translate them into Tatar. The dictionary was compiled alphabetically: first was given the Tatar word in Arabic type, then the translation of the word into Russian. The lexicographer tried to provide the words with their accurate variants and an explanation in context.

а. امر **әмер** [emer] – ‘приказанiе – *order* [20: 14]

بالچق **балчык** [balchyk] – ‘грязь, глина’ – *clay* [20: 23]

а. امان **аман** [aman] – ‘безопасность, миръ, пощада, покой’ – *safety, peace, mercy, calm* [20: 14]

ا ومچ **умач** [umach] – ‘мучной бульонъ’ – *flour soup* [20: 19]

دلدل **дөлдел [doldel]** – ‘конь Алiя, 4 арабского халифа’ – *horse of the Arabian caliph Aliya IV* [20: 49]

The dictionary’s format is 16*22.

As A.Troyanskiy and S.Kuklyashev gave comments to Arabian, Persian, Kyrgyz, Old Tatar and Turkish words: [**а.** – means Arabian words, **п.**[p] – Persian, **к.**[k] – Kyrgyz, **т.**[t] –Turkish or Old Tatar, **с**. [s] – Arabian and Persian words adding Tatar particles and verbs. If some Tatar words were given in diacritic or Cyrillic in other dictionaries, S.Kuklayshov’s dictionary did not follow this principle and therefore sometimes it is difficult to read correctly some of the words and in addition, the reader can read them in different ways.

Many lexical units of S. Kuklayshov’s dictionary did not change phonetically and they are used in the modern Tatar language: انت **ант** [ant] – ‘клятва, присяга’ – *vow, oath* [20: 14]; امر **әмер** [emer] – ‘приказание’ – *order* [20: 12], او **ау** [au] – ‘охота, ловля’ – *hunt, chase* [20: 15], ىوچى **аучы** [auchy] – ‘охотник’ – *hunter* [20: 16], بسقچ **баскыч** [baskych] – ‘лестница’ – *stairs* [20: 23], بالچق **балчык** [balchyk] – ‘грязь, глина’ – *dirt, clay* [20: 23], etc. But some words were given due to sound interchange, similar phonetic changes and phonetic changes. For example, in comparison with the Modern Tatar language, there is an interchange of sounds: **г – к** (g – k): تكرمچ **тәкәрмәч** [tekermech] – ‘колесо’ – *a wheel* [20: 33], تكرمك **тәкәрәмәк** [tekeremek] – ‘катиться’ – *to roll* [20: 33], تكرب تشمك **тәкәрәп тешмәк** [tekerep teshmek] – ‘скатиться’ – *to roll down* [20: 33], etc. **д–т** (d – t): ترت **түрт** [turt] – ‘четыре’ – *four* [20: 34], **с – ч** (s – ch): سچ **сач** [sach] – ‘волосы’ – *hair* [20: 54], **п – б** (p – b): كبكا **кабка** [kabka] – ‘ворота’ – *a gate* [20: 72], **й – җ** (j – zh’): يلد **йılде** [jlde] – ‘семь’ –*seven* [20: 103] , جمرد**җумард** [zhumard] – ‘щедрый’ – *generous* [20: 39], **м – б** (m – b): كب **күб** [kub]– ‘много’ – *many, much* [20: 81], **м – н** (m – n): چغن **чыгын** [chygyn] – ‘расход’ – *expenses* [20: 40].

This lexicographic work reflected the orphographic norms of the Tatar language in the 19 century. صعر **сыгыр** [sygyr] – ‘корова’ – *cow* [20: 61], طعمق **тугмак** [tugmak] – ‘родиться’ – *to bear* [20: 11], اعلمق **агламакъ** [aglamaq] – ‘плакать’ – to cry [20: 11], چرق **чырагъ** [chyraq] – ‘свеча’ – *a candle* [20: 40]. During our scientific studies we found both phonetic and morphological peculiarities. For example, the verbs were given as an infinitive with a suffix *-мак* [mek, maq]: طبمق **табмак** [tabmaq] – ‘найти, рождать’ – *to bear* [20: 65], ترمق **турамак** [turamaq] – ‘крошить’ – *to crumple* [20: 66], etc. Giving the voices of verbs, each form was captured as an individual lexical unit: قچلمق **ачылмак** [achylmaq] – ‘отпираться’ – *to come unlocked, to open* [20: 6] as the reflexive voice suffixes –л [l], -ыл [ul]; اطلمق **атылмак** [atylmaq] – ‘застрелиться’ – *to shoot* [20: 10]. سلدرمق **салдырмак** [saldyrmaq] – ‘заставить налить’ – *to make to po*ur [20: 62] in the causative voice of the Tatar language; سيلشمك **сөйләшмәк** [soyleshmek] – ‘разговаривать’ – *to speak* in the mutual-combined voice of the Tatar language [20: 60].

Adjectives in the dictionary are the same as the adjectives of the Modern Tatar language:ایسکی **иске** [iske] – 'старый' – old [20: 19] آچ **ач** [ach] – 'голодный' – *hungry* [20: 10], نچار **начар** [nachar] – 'плохой, дрянной' – *bad* [20: 95], احمق **ахмак** [akhmaq] – 'глупый' – *stupid* [20: 12], اذاد **азад** [azad] – 'свободный' – *free* [20: 13], اچق **ачык** [achyq] – 'открытый' – *open* [20: 10]. The compiler of the dictionary pointed out the actual issues of adjective building and gave an explanation of the suffixes -лы [ly], -ле [le]: "the suffix adding to the word to form an adjective". Consequently, at that time they were active and productive suffixes: طاطلي татлы [tatly] – 'сладкий, вкусный' – *sweet, tasty* [20: 68], لي акыллы [aqylly] – 'умный' – *clever, intelligent* [20: 68].

As it has been said before, the dictionary is unique in its structure. The structure of the dictionary consists of lexical units, included in S.Kuklyashev's reading book, as well as the translation of these lexical units. The dictionary consists of both active and passive word forms. The reading book includes Turkish-Tatar literary works. The texts of the reading book are in translation from Arabian and Persian, therefore the dictionary had a lot of Arabian and Persian lexical units.

Analyzing the dictionary in a functional aspect we can direct it as a dictionary for Russians or foreigners, therefore it has a scientific and practical importance in providing translation methods and ways. Translating word for word or using an equivalent has a major role in the dictionary: امر әмер [emer] – 'приказание' – *order* [20: 14], اطا ата [ata] – 'отец' – *a father* [20: 5], بوري бүре [bure] – 'волкъ' – *a wolf* [20: 26], بلبل былбыл [bylbyl] – 'соловей' – *a nightingale* [20: 26]. The compiler did not give only one translation of a word, but tried to give its synonyms in Tatar and other languages. Sometimes he presented the synonymic rows. For example: ايمام **имам** [imam] – 'имам, мулла, священник' – *imam, mullah, priest* [20: 14], امان **аман** [aman] – 'безопасность, мир, пощада, покой' – *safety, peace, mercy, calm* [20: 14], ايش **иш** [ish] – 'другъ, товарищъ, подруга, чадо, подобте, подобный' – *a friend, a comrade, a child, similar* [20: 21]. Presenting the synonyms of the word is very useful both to explain the meaning of the word to a foreigner and to show the wealth and beauty of the language.

S.Kuklyashev paid attention to the words with national peculiarities, realia, nationalities, and relogoius terms and tried to explain them more accurately by giving pictures to them. For example: ومچ **умач** [umach] – 'мучной бульон' – *flour soup* [20: 19], دلدل **дөлдел** [doldel] – 'конь Алия, 4 арабского халифа' – *a horse of the Arabian caliph Aliya IV* [20: 49], ايبالتا **айбалта** [aibalta] – 'топор с длиннымъ топорищем, которымъ киргизы бьютъ волков' – an *axe with an axe-handle used to kill wolves by Kyrgyz* [20: 24], تبتر **типтәр** [tipter] – 'типтярь, название народа, которой проживаетъ в Оренбургской губернии' – a *city named, situated in the Orenburg* [20: 31], ايسطرشنا **эстаршина** [estarshina] – 'начальник юрты или нескольких деревень' – *a head of a jurt or a chief for several villages* [20: 21], صوربازاري **сур базары** [sur bazary] – 'базаръ, торгъ сурками в мае месяце при г. Оренбурге' – *a market, a trade with marmot's fur in May in Orenburg* [20: 62].

The compiler gave different writings of the word, having one meaning: اچو ачу [achu] or اچغ ачигъ [achiq] – 'гнев' – *anger* [20: 6], الس алыс [alys] or الوس алус [alus] – 'далекий' – *far* [20: 13]. He also drew readers' attention to the homonyms: اوط **ут** [ut]– 'огонь' – *fire*, 'трава' – *grass* [20: 17], اياق **аяк** [ayak]– 'чаша' – *a bowl*, 'нога' – *feet* [20: 20], جوان **жуан** [zhuan]– 'юноша' – *youth*, 'толстый' – *fat* [20:39], اوق **ук** [uq] – 'уже' – *narrower*, 'стрела' – *an arrow* [20: 25], بابا **баба** [baba] – 'дедушка' – *a grandfather*, 'отец' – *a father* [20: 26]. The dictionary consists of words both used in speech and in archaisms: بوي **буй** [bui] – 'запах' – *smell* [хуш-буй – perfume] [20: 27], بينك **бинәк** [binek] – 'тысяча' – *a thousand* [20: 26],ادق **адак** [adaq]– 'нога' – *a foot* [20: 13], اشباذ **ашбаз** [asbaz] – 'повар' – *a cook* [20: 10], تحتپاى **тәхетпай** [tekhetpay] – 'столица' – *a capital* [20: 32].

It is not difficult to predict the origin of the words in S. Kuklyashev's dictionary because of his comments for words. The words of Arabian origin are commented with the letter **а.**, جرحت **жәрәхәт** [zh'erekhet] – **'**рана' – *a wound* [20: 38]. The words of Persian origin as **п**. [p], بها **бәһә** [behe] – 'цена' – *a price* [20: 27]. The words of Turkish origin as **т.** [t]. چوق **чук** [chuk] – **'**много' – *a lot of* [20: 41]. The words of Kazakh origin as **к.** [k] اوط **ут** [ut] – 'трава' – *grass* [20: 17]. In addition, all words beginning with the letters **х, ф , р, д** (kh, f, r, d), had Arabian or Persian origins and it helps reader to recognize the origin of the word: حيلة **хәйлә** [kheile] – 'хитрость' – *guile* [20: 44], خيوان **хайван** [khaiwan] – 'животное, зверь, скот' – *an animal, cattle* [20: 44], خان **хан** [khan] – 'царь' – *a khan, tsar, king* [20: 44], روح **рух** [rukh] – 'дух' – *spirit* [20: 52].

The names of months are given due to the Iranian sun calendar in the dictionary. حمل хәмәл [khemel] – 'март' – *March* [20: 46], حط хут [khut] – 'февраль' – *February* [20: 43], مذان мизан [mizan] – 'октябрь' – *October* [20: 90], etc. The same presentation of the word was followed in the dictionary, compiled by I.Giganov, and in M.Bekchurin's phrasebook. The names of cities and countries were presented in the text of the dictionary. For example, زوي Зөя [Zuya] – 'Свияжск' – *Sviyazhsk* [20: 53], جايق Җаек [Zh'aek] – 'Урал' – *Ural* [20: 37], روم Рум [Rum] – 'Греция' – *Greece* [20: 52], تشكند Ташкенд [Tashkend] – 'Ташкент' – *Tashkent* [20: 31], قزان Казан [Kazan] – 'Казань' – *Kazan* [20: 76], منزله Минзәлә [Minzele] – 'Мензелинск' – *Menzelinsk* [20: 93], etc.

S.Kuklyashev's dictionary differs from the dictionaries of that time by its content, matter and aims and the purpose for compilation. The dictionary was compiled to facilitate the comprehension of the texts. The dictionary as an addition to the reading book has a lot of advantages. One of these advantages is to determine the layer of the lexical units. The dictionary included the lexical units given in the texts and there is an explanation to these words. On the one hand the dictionary is very useful to work on the texts, to understand the meaning and ideas of the text; on the other hand it is a great source to learn and study the history of the lexicography. Unfortunately, his dictionary has not been well studied either in practice or in linguistic studies.

Due to the scientific and practical importance of the Tatar-Russian dictionaries of the 19th century we can make the following conclusions. Each dictionary differs from each other by the quantity of words and lexical units. I.Giganov's dictionary, published in 1801, has 1700 words; a two-volume dictionary compiled by A.Troyanskiy consists of 20349 lexical units and S.Kuklyashev's dictionary includes 3546 words. These dictionaries have an equal structure – they were compiled alphabetically; only I.Giganov's dictionary differs for its thematic divisions.

Bilingual dictionaries of the 19th century have lexical units with different origins, but most of them are Turkish-Tatar words. There is an explanation of the direct connection of Tatar history, language, culture and education with Islamic culture and education as well as the culture of the East – Arabian and Persian cultures. The dictionaries include Russian words as one of the original layers of the lexical units owing to the intimate connection in Tatar and Russian histories. Some of these borrowings had phonological or morphological changes involved in the language via speech. A number of them were influenced by phonological changes due to the phonic rules of the Tatar language. The loanwords entering the language through the written language had no changes.

Despite the fact that the compilers of the dictionary knew the language norms (in accordance with the materials of the dictionaries), they included different dialects and speeches in their dictionaries being the native speakers of some dialect or speech. I.Giganov's dictionary is remarkable for this feature. The dictionaries of A.Troyanskiy and S.Kuklyashev consist of particular dialects.

The different methods and ways of translating words are popular nowadays. The method of equivalence in the translation of words was practised in the dictionaries of I.Giganov, A.Troyanskiy and S.Kuklyashev. The compilers gave synonyms of the words to provide full and accurate meanings. A.Troyanskiy appreciated this method and his dictionary is full of the synonyms of a word. Providing an explanation of realia is one of the priorities of linguistic science. This method was in active usage by S.Kuklyashev and his dictionaries are highly esteemed both scientifically and practically.

As a representation, not only of phonetics, the grammatical peculiarities of lexical units, their etymology and semantics, etc., dictionaries reflect a nation's life, national traditions, the inner world, aesthetic value and national morality.

References

1. *Karimullin A.G.* U istokov tatarskoy knigi. Kazan': Tatar. kn. izd- vo, 1992. 208 s. (in Russian).
2. *Kononov A.N.* Biobibliograficheskiy slovar' otechestvennykh tyurkologov (dooktyabr'skiy period). M.: Nauka, 1974. 340 s. (in Russian).
3. *Giganov I.* Slova korennye, nuzhneyshie k svedeniyu dlya obucheniya tatarskomu yazyku, sobrannye v Tobol'skoy glavnoy shkole uchitelem tatarskogo yazyka, Sofiyskogo sobora svyashchennikom Iosifom Giganovym i yurtovskimi mullami svidetel'stvovannye SPb., 1801. 75 s. (in Russian).
4. *Yusupova A.Sh.* Slovari Iosifa Giganova – dialektologicheskie slovari tatarskogo yazyka // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. № 355. 2012. S. 30-33(in Russian).
5. *Tumasheva D.G.* Slovar' dialektov sibirskikh tatar. Kazan': Izd-vo Kazan. un-ta, 1992. 255 s. (in Russian).
6. *Nogman M.* XVII–XVIII yözlärdäge ruscha-tatarcha kul"yazma süzleklär. Kazan: Kazan un-ty näshr., 1969. 112 b. (in Tatar).

7. *Äkhmät'yanov R.G.* Tatar teleneŋ kyskacha tarikhi-etimologik süzlege. Kazan: Tat. kit. näshr., 2001. 272 b. (in Tatar).
8. *Yusupova A.Sh., Usmanova G.S.* Deyatel'nost' A.Troyanskogo v oblasti tatarskoy leksikografii // Uchenye zapiski Kazanskogo universiteta. Ser. gumanit. nauki. 2008. T. 150, kn. 8. S. 169–175. (in Russian).
9. *Troyanskiy A.A.* Slovar' tatarskogo yazyka i nekotorykh" upotrebitel'nykh" v" nem" recheniy arabskikh" i persidskikh", sobrannyy trudami i tshchaniem" uchitelya tatarskogo yazyka v" Kazanskoy seminarii svyashchennika Aleksandra Troyanskogo i napechatannyy s" dozvoleniya komissii dukhovnykh" uchilishch", v 2 t. Kazan', 1833. T. 1. 629 s.; Kazan', 1835. T. 2. 340 s. (in Russian).
10. *Khakov V.X.* Tatar ädäbi tele tarikhy. Kazan: Kazan un-ty näshr., 1993. 325 b. (in Tatar).
11. Tatar teleneŋ dialektologik süzlege. Kazan: Tat. kit. näshr., 1969. 643 b. (in Tatar).
12. *Shanskiy N.M.* Kratkiy etimologichskiy slovar' russkogo yazyka. M.: Prosveshchenie, 1971.541s. (in Russian).
13. Tatar teleneŋ aŋlatmaly süzlege: 3 tomda. Kazan: Tat. kit. näshr., 1979. T.2. 726 b. (in Tatar).
14. Tatar teleneŋ aŋlatmaly süzlege: 3 tomda. Kazan: Tat. kit. näshr., 1977. T. 1. 475 b. (in Tatar).
15. Tatar teleneŋ aŋlatmaly süzlege: 3 tomda. Kazan: Tat. kit. näshr., 1981. T.3. 832 b. (in Tatar).
16. *Musaev K.M.* Leksika tyurkskikh yazykov v sravnitel'nom osveshchenii. M., 1975. 357 s. (in Russian).
17. *Sattarov G.F.* Tatar isemnäre süzlege. Kazan: Tat. kit. näshr., 1981. 255 b. (in Tatar).
18. *Miŋnegulov X. Y., Sadretdinov Sh.A.* XIX yöz tatar khrestomatiyaläre. Kazan: Kazan un-ty näshr., 1982. 133 b. (in Tatar).
19. *Mikhaylova S.M.* Formirovanie i razvitie prosvetitel'stva sredi tatar Povolzh'ya. Kazan': Izd-vo Kazan. un-ta, 1972. 272 s. (in Russian).
20. *Kuklyashev S.* Slovar' k" tatarskoy khrestomatii. Kazan', 1859. 106 s. (in Russian).

XIX ГАСЫРНЫҢ БЕРЕНЧЕ ЯРТЫСЫНДА ДӨНЬЯ КҮРГӘН ТАТАРЧА-РУСЧА СҮЗЛЕКЛӘР

Әлфия Шәүкәт кызы Юсупова,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
Alfiia.Iousoupova@ kpfu.ru.

Бу мәкаләдә XIX гасырның беренче яртысында басылып чыккан татарча-русча сүзлекләр тикшерелә. Аларның авторлары турында кыскача мәгълүмат бирелә, төзелү сәбәпләре, максатлар-бурычлары аңлатыла һәм сүз байлыгына анализ ясала. Бу чорда Россиянең көнчыгыш сәясәте, миссионерлык хәрәкәте өчен, татар телен яхшы белгән сәясәтчеләргә, тылмачларга, руханиларга ихтыяҗ зур була. Югары уку йортларында, һөнәри белем бирү мәктәпләрендә, руханилар академиясе һәм семинарияләрдә татар телен укыту шул сәбәпләр белән дә аңлатыла. Күпсанлы татарча-русча сүзлекләр төзелү Россиянең эчке һәм тышкы сәясәтенең нәтиҗәлегенә ирешү юлында мөһим шарт буларак кабул ителә. Сүзлекләр, сәяси продукт булудан тыш, бүгенге тел гыйлеме өчен лингвистик чыганак ролен дә үтиләр. Алар шул чор теленең лексик байлыгын, фонетик һәм грамматик үзенчәлекләрен, диалекталь берәмлекләрне, ономастик материалны, халык авыз иҗаты үрнәкләрен үзләренә туплаганнар.

Төп төшенчәләр: лексикография, татар теле, татарча-русча сүзлекләр, лингвистик чыганак, лексик берәмлек, семантик төркемнәр, фонетик һәм грамматик үзенчәлекләр, тәрҗемә алымнары.

XIX гасырның беренче яртысында Россиядә мәдәният үсеше сизелерлек дәрәҗәдә алга китә. 1804 нче елда, Идел буенда беренче, ә Россия күләмендә икенче булып, Казан университеты ачыла. Иделдән алып Ерак Көнчыгышка кадәр сузылган уку-укыту округына җитәкчелек итү яшь университетка йөкләнә. Университет Казан губернасы һәм, гомумән, Казан уку-укыту округында училищелар, гимназияләр, мәктәпләр ачуга һәм аларның матди базасын ныгытуга, методик әдәбият белән тәэмин итүгә, укытучылар әзерләүгә зур көч куя.

Төбәк мәдәнияте үсешендә китапчылык, наширлек эше һәм вакытлы матбугат зур роль уйный. 1801 нче елда Азия типографиясе ачыла, һәм анда гарәп шрифты белән басылган беренче китаплар дөнья күрә.

Азия басмаханәсендә татар китаплары 1829 нчы елга кадәр басыла. Анда нәшер ителгән китаплар татарлар арасында мәдәният һәм дөньяви мәгариф эшен киңәйтүгә хезмәт итәләр. Типографиядә 150 басма сүзлек, әлифбалар, татар халкы тарихы, лингвистик хезмәтләр, әдәби әсәрләр нәшер ителә. XIX гасырның икенче яртысында 1415 данә татарча китап басыла һәм бер китапның уртача тиражы 8000 нөсхәгә җитә [1: 65].

XVI гасырда рус дәүләте составына керү, рус әдәбияты һәм мәдәнияте белән якыннан танышу, руслар белән аралашу өчен уртак тел зарурлыгы, татар телен өйрәнеп, рус һәм татар халкы арасында сәүдә-икътисади бәйләнешләрне ныгыту, рус дәүләтенең җирле идарәләре өчен татарча белгән чиновниклар әзерләү, Россия тарихын өйрәнгәндә, татар телендә язылган тарихи чыганаклардан файдалана алу, самодержавиенең христианлаштыру сәясәтен уздырганда, татар телен белгән миссионерлар әзерләү кебек сәбәпләр бу чорда ике телле сүзлекләрнең күпләп басылуына китерә.

И.Гиганов Европа тюркологлары арасында татар теле грамматикасын иң беренче төзегән галим буларак билгеле. Хезмәт 1798 нче елда язылып бетсә дә, 1801 нче елда автор үлгәннән соң гына басылып чыга. В.В.Григорьев М.Казем-Бек грамматикасына язылган рецензиясендә әлеге хезмәтне югары бәяли [2: 147].

И.Гигановның тагын ике лексикографик хезмәте дә билгеле. Болар – «Слова коренные, нужнейшие к сведению для обучения татарского языка И.Гигановым и Юртовскими муллами свидетельствованные» [СПб, 1801] һәм «Словарь российско-татарский» [СПб, 1804] сүзлекләре. Нәкъ менә шушы хезмәтләр Тобольск төбәгендә яшәгән татарларның телен өйрәнүгә нигез сала һәм тюркологларга зур файда китерә [2: 146-147].

И.Гигановның «Слова коренные, нужнейшие к сведению для обучения татарскому языку, собранные в Тобольской главной школе учителем татарского языка И.Гигановым и Юртовскими муллами свидетельствованные» (СПб, 1801, 75 б.) сүзлеге авторның татар грамматикасына кушымта рәвешендә тәкъдим ителә. Сүзлектәге 1800 лексик берәмлек төрле тематик төркемнәргә бүленеп бирелгән. Төркемнәрнең исемнәре рус телендә генә тәкъдим ителеп, аларның татарча вариантлары күрсәтелмәгән: «Область и его части с принадлежностями», «Дом и его части», «Разные вещи», «Конский прибор», «Вещи принадлежащие к одеянию», «Школа со школьными пособиями», «О стихиях и других естественных вещах», «О человеке, его возрастах и его частях», «О родстве», «О различных состояниях людей», «Месяцы с зодиакальными созвездиями», «О промыслах», «О животных», «О рыбах», «О деревьях и плодах», «О птицах», «О насекомых», «Об огородных растениях», «О луговой зелени» «О камнях и металлах», «Об именах встречающихся в других книгах», «О времени», «О добродетелях и пророках», «Имена означающие качества».

Сүзлектә лексемаларның бирелеше бик ачык һәм гади: башта гарәп графикасында татар сүзе, икенче баганада шул чорның орфографик нормалары нигезендә сүзнең кирилл хәрефләре белән язылышы һәм өченче баганада рус теленә тәрҗемәсе китерелә. Мәсәлән,

دروازه дарваза городскія ворота [3: 1]

اوچ уцъ конецъ [3: 2]

Хезмәттә теркәлгән лексиканың бер өлешен Себер татарлары, ягъни көнчыгыш диалект вәкилләре теленә генә хас булган сүзләр тәшкил итә. Тупланган сүзләрнең күбесе хәзерге телебездә дә актив кулланыла, ләкин алар көнчыгыш диалектларга хас булган фонетик закончалыклар нигезендә бирелгәннәр [4: 30]. Лексик берәмлекләр арасында ашамлык атамаларын, тормыш-көнкүреш предметларын, табигать күренешләрен белдерә торган сүзләр бар. Мәсәлән, یاصدوغاج я**стугачъ** [3: 7] колак мендәре, кечкенә мендәр дигәнне белдерә [5: 72], **سرة** **сәртә** [3: 14] кыздырып, аш өстенә салынган май [5: 168] мәгънәсендә кулланыла, ә **شیشبر** **шешбәрә** [3: 15] сүзенең тәрҗемәсен автор «пилмән» дип тәкъдим итә. Бу сүзнең төрле фонетик вариантлары [чүчпәрә, сүсбәрә, дюшбере, чүпчара] бар һәм алар татар теленең төрле сөйләшләрендә, кайбер төрки телләрдә кулланыла.

Сүзлекнең татар тел белеме өчен тагын бер гыйльми-нәзари һәм мәгълүмати кыйммәте – анда теркәлгән тарихи сүзләр. دوان **диванъ** – сенат [3: 33], یو **яу** – война [3: 33], بی **би** – князь [3: 33], یوچي **явцъ** – воин [3: 34], لشکه ر **ләшкәр**, چەریك **чәрик** – войска [3: 34] һ.б. «Сенат» мәгънәсендә теркәлгән دوان **диван** сүзе хәзерге татар телендә «йомшак урындык»ны белдерсә, Казан ханлыгы чоры рәсми телендә дәүләт киңәше – **диван**, спикер **диван башы** дип аталган. Р.Әхмәтьянов фикеренчә, бу сүз татар теленә фарсы теленнән кергән, ә тамырлары

белән **дәүүана** [язу] сүзенә барып тоташа [7: 84]. Чиру сүзенең иң борынгы چەریٔك **чәрик** формасы**,** еллар үткән саен, фонетик үзгәрешләр кичереп, чиругә әйләнгән. *Чиру* сүзе XVIII йөздә актив булса да, XIX гасырда кулланылыштан төшеп кала һәм аның урынына *гаскәр* сүзе керә [6: 103]. بي **би** сүзенең тамырлары һуннар заманына ук барып тоташа. Ул төрки телләрдән күп кенә башка телләргә, шул исәптән, гарәп теленә дә үтеп кергән [7: 99] дип аңлатыла.

И.Гигановның бу сүзлеге – XIX гасыр башында дөнья күргән беренче ике телле сүзлек. Төзелеше ягыннан ул XVIII гасыр кулъязма сүзлекләренә һәм сөйләүлекләренә бик якын. Моңа төп дәлил төсендә сүзлекнең тематик принципта төзелүен һәм хезмәттә телнең иң актив кулланылышта булган берәмлекләре генә теркәлүен күрсәтергә була.

XIX гасырда татар тел белеменә, бигрәк тә, лексикография үсешенә зур өлеш керткән тюркологларның берсе – Александр Алексеевич Троянский. Ул 1779 нчы елда Казан өязе Апаз авылында туа. Әтисе социаль чыгышы белән рухани була. 1799 нчы елда Казан руханилар академиясен тәмамлагач, Казан губернасы Сотнуры авылында рухани хезмәтен башкара. 1800 нче елдан А.Троянский гомерен педагогик эшчәнлек белән бәйли һәм төрле типтагы уку йортларында татар теле укыта. Аның Казан руханилар академиясендә һәм өяз училищесында татар теле укытучысы булып эшләве билгеле. Татар телен яшьтән белсә дә, фәнни яктан ул аны үзлегеннән өйрәнә, чөнки А.Троянский Казан руханилар академиясендә белем алган елларда, анда татар теле укытылмый. Шуңа да карамастан, А.Кононов әйтүенчә, А.Троянский – татар теленең иң зур белгечләреннән берсе, иң беренче грамматикаларның һәм күләмле сүзлекләрнең авторы була [2: 272].

А.Троянский – үзенең фәнни югарылыкта язылган грамматикалары һәм телнең гаҗәеп дәрәҗәдә зур лексик байлыгын туплаган сүзлекләре белән танылган галим. Аның «Краткая татарская грамматика, в пользу учащегося юношества, сочинение священника Александра Троянского» хезмәте 1814 нче елда Санкт-Петербургта, ә шушы ук грамматиканың икенче басмасы 1824 нче елда Казанда басылып чыга. Авторның «Краткая грамматика татарского языка» дип аталган тагын бер грамматик хезмәте, галим вафат булгач, 1860 нчы елда Казанда дөнья күрә [8: 169].

А.Троянскийның татар лексикографиясе күтәрелешенә керткән өлеше бик зур, ләкин галимнең гаять күләмле сүзлеге, кызганычка каршы, бүгенге көнгә кадәр тиешенчә өйрәнелмәгән һәм үзенә лаеклы бәяне алмаган. «Словарь татарского языка и некоторыхъ употребительныхъ въ немъ реченій арабскихъ и персидскихъ, собранный трудами и тщаніемъ учителя татарского языка въ Казанской семинаріи священника Александра Троянского и напечатанный съ дозволенія комиссіи духовныхъ училищъ» хезмәтенең беренче томы 1833 нче елда Казан университеты типографиясендә басылып чыга. Ул 629 биттән тора, анда якынча 6490 сүз теркәлгән. Ә 1835 нче елда нәшер ителгән 340 битлек икенче томында якынча 3400 лексик берәмлек тупланган. Сүзлекнең форматы – 26*25.

Сүзлекне бастыруга рөхсәт 1829 нчы елның 31 нче декабрендә бирелә: «По журналу Комиссіи Духовных училищъ 31-го декабря 1829 года состоявшемуся, печатать дозволяется для употребленія въ подведомоственныхъ оной Комиссіи учебныхъ заведеніяхъ. Казанской Семинарій Ректоръ, Архимандритъ и Кавалеръ Өеофанъ».

Китапның структурасына килгәндә, ул – алфавит тәртибендә төзелгән татарча-русча сүзлек. Сүзләрнең фонетик вариантлары аерым лексик берәмлек буларак теркәлгән.

اتچ Пътухъ, пътелъ, кочатъ

اتش Огонь, (пер. сл.)

وله ن Трава, мурава, зелень [9: 131],

اوي Дом, изба, покой [9: 139],

اویرمه Вихарь, буря, сильный ветер [9: 139]

ايسلي Душистый, вонючий, угарный, или: имеющий запах, дух, вонь, угар [9: 153].

Географик атамаларны, милләт атамаларын теркәү сүзлекне, функциональ, мәгънәви яктан тагын да файдалы һәм кызыклырак итә, аның кулланылыш даирәсен киңәйтә. Бу атамалар укучының дөньяга карашын киңәйтә, аның белем-мәгълүматын арттыра. Хәзерге телдә бары рус варианты гына кулланылган географик атамаларның гарәп-фарсы, төрки вариантлары теркәлү сүзлекнең фәнни һәм гамәли кыйммәтен тагын да арттыра.

А.Троянскийның татарча – русча сүзлеге башка милләт вәкилләрен татар теленә өйрәтү максатын күздә тотып төзелгән. Хезмәтнең бу хасияте татар сүзләрен рус теленә тәрҗемә итүдә ачык чагыла. Татарча бирелгән һәр сүзнең рус телендәге тәрҗемәсе, тәрҗемәнең барлык синонимнары, вариантлары күрсәтелә.

Мәсәлән, تفرق **тәфәррык** – развод, разведение, разлука, отдел, отделение [9: 331], تفراج **тәфәрреҗ** – веселье, забава, утешение, восхищение, увеселение [9: 331], һ.б.

А.Троянский, шушы типтагы сүзлек авторларыннан аермалы буларак, сүзләрнең генетик катламнарына да игътибар итә һәм хезмәттә «*араб.*», «*перс*» кебек искәрмәләр рәвешендә һәр сүзнең кайсы телдән керүе күрсәтелеп бара. Мәсәлән, پيشه **пишә** [*перс.*] – рукоделье, художество [9: 259], تحسين **тәхсин** [*араб.*] – хвала, похвала, одобрение [9: 281] һ.б. Хезмәт авторы татар телендә пассив, сирәк кулланылган алынмаларны аерып күрсәтә. Шул рәвешле, беренче томда – 374 гарәп, 162 фарсы сүзе, икенче томда 283 гарәп, 23 фарсы сүзе бирелә. Бу урында шуны ассызыклап китү урынлы булыр: сүзлектә теркәлгән гарәп-фарсы алынмалары болар белән генә чикләнми.

А.Троянский бер төркем сүзләр янына җәяләр эчендә «трава», «дерево», «платье», «плод», «зверек», «растение», «рыба», «болезень», «грамматический термин» дип, сүзләрнең лексик мәгънәсен ачып бара, кайсы тематик төркемгә мөнәсәбәтле булуларын күрсәтеп үтә, әмма бу искәрмәләр һәрвакытта да куелмый. Автор, укучыга артык таныш булмаган, пассив кулланылыштагы сүзләрне шул рәвешле билгеләгәндер дип фаразларга мөмкин.

Сүзлектә аерым сүз төркемнәренең бирелеш үзенчәлекләре игътибарга лаек һәм фәнни яктан кызыклы тәэсир калдыра. Мәсәлән, фигыльләр **-мак** формасында теркәлгәннәр. Төрле юнәлешләрдәге фигыльләр мөстәкыйль берәмлек буларак күрсәтелгәннәр. Берничә мисал китереп үтик: جرطماق **җыртмак** – драть, раздирать, разодрать, изодрать, рвать, разорвать, изорвать [9: 393]; جرطدرماق **җыртдырмак** – велеть драть, раздирать, изодрать, рвать, разрывать, разорвать, изорвать [9: 393]; جرطشماق **җыртышмак** – взаимно с кем драть, раздирать, издирать [9: 393]; جرطلماق **җыртылмак** – драться, раздираться, изодраться, рваться, разрываться, разорваться, изорваться, или быть раздираему, издираему, разрываему [9: 394].

Сүз ясалышы тармагына караган мәгълүматлар да А.Троянскийның тирән әзерлекле һәм киң эрудицияле галим булуы хакында сөйли. Исемнән исем, исемнән сыйфат, сыйфаттан исем, исемнән рәвеш ясалу күренеше, шушы уңайдан сүз ясагыч кушымчалар сүзлектә киң яктыртылган. Мәсәлән, اوطون **утын** – дрова [9: 115], اوطونلق **утынлык** – на дрова что [9: 115], اوطنلي **утынлы** – дровяный [9: 115] һ.б.

Сүзлектә теркәлгән сүзләрнең күпчелеге мәгънәви-семантик, әйтелеш-язылыш ягыннан хәзерге татар әдәби теленә бик якын. Алар башлыча лексик-семантик үзгәрешсез бүгенге көнгә килеп җиткән һәм хәзерге татар әдәби теленең төп лексик составын, нигезен тәшкил итәләр. Лексикографик хезмәт дөнья күрүгә 180 еллап вакыт үткән, димәк, анда гасырлар дәвамында татар теле формалашуында һәм үсешендә күзәтелгән үзгәрешләрнең, фонетик, грамматик закончалыкларның да чагылуы табигый. Китапта иске татар язма әдәби теле традицияләре үрнәкләре, фонетик үзгәрешләр теркәлгән. Мәсәлән, بوعداي **бугдай** – пшеница [9: 219], اغز **агыз** – рот, уста [9: 52]. Анда иске традицияне саклаган چيراغ **чыраг** – лучина [9: 466], قاپوغ **капуг** – ворота [9: 65] сүзләрен очратырга мөмкин. XIX-XX гасыр чикләрендә сүзнең уртасында [г] авазының төшеп калуы татар теле өчен әдәби норма булып карала башласа да, күрсәтелгән мисалларда традициянең саклануы чагыла. Хәзерге татар телендә, иске татар теленнән аермалы буларак, сүз азагында **г** авазы төшеп кала. Бу кыпчак телләрен, шул исәптән татар телен башка төрки телләрдән аерып тора торган үзенчәлек булып санала [10: 111-112].

Сүз башы позициясендә **җ** – **й** килүгә карата тюркология фәнендә төрле карашлар яши. М.Кашгари үзенең мәгълүм сүзлегендә «Угызлар һәм кыпчаклар **й** белән башланган исем һәм фигыльләрнең баш хәрефен әлифкә яки **җ** га әйләндерәләр» дип яза. В.Радлов, В.Богородицкий, Л.Җәләйләр исә **й** авазының киң кулланылуын кыпчак телләре өчен хас күренеш дип аңлаталар [10: 114].

Татар әдәби теле төрле кабилә-кавем телләре үзенчәлекләре җирлегендә формалашкан. Аерым диалектларда **җ**-ләштерү һәм **й**-ләштерү күренешенең булуы шуны раслый. Бу факт А.Троянский сүзлегендә дә күзәтелә. Сүз башы позициясендә **й** – **җ** нормалашып җитмәвен, параллель кулланылышын мисаллар ачык күрсәтә: يتمك **йетмәк** – достигать [9: 278], يتن **йетен** – ленъ [9: 278], يلم **йелем** – клей [9: 314]; جدره **җәдрә** – пуля [9: 392], جار **җар** – берегъ [9: 393], جاو **җау** – война [9: 418].

Сүзлектә тупланган сүзләрне, хәзерге татар тел берәмлекләре белән чагыштырып караганда, төрле аваз тәңгәллекләрен күзәтергә мөмкин. Мәсәлән, **м ~ б**: موز **муз** [9: 214] – боз;

д~т: درسهك **дерсәк** [9: 526] – терсәк; **п ~ ф** ياپراق **япрак** – яфрак, قرپك **керпек** – керфек; **г~w** тәңгәллеге**:** **باعر багыр** – бавыр [9: 214]; بولغار تاولاري **Болгар таглары** – Болгар таwлары [9: 233]; **с~ч**: **сач-** чәч [9: 568]; **р~й**: اربير **әрбир** – әйбер [9: 21]; **б~м**: **بنك бең** – мең [9: 222]; **х~к**: حمر **хамыр** – камыр [9: 522]. Сумала сүзе سولاما **сулама** [9: 610], ә абзар сүзе اذبار **азбар** [9: 31] формасында бирелә. Бу үзенчәлекләрнең күбесе телнең тарихи үсеше, башка төрки телләрнең тәэсире белән аңлатыла.

Татар халкының тормыш-көнитеш рәвеше башка халыклар белән иҗтимагый, икътисадый, сәүдә һәм мәдәни бәйләнешләр урнаштыруга китерә, ә ул элемтәләр үз чиратында телгә алынмаларның күпләп керүенә сәбәп була. Китапта бирелгән сүзләрнең генетик катламнары төрле булып, алар арасында гарәп-фарсы алынмалары шактый зур урын алып тора. Мәсәлән, باحر **бахыр** – весна [9: 244], پدر **падр** – отец [9: 254], پره **парә** – кусок [9: 254], پيز **пиз** – сыр [9: 262], تيمساح **тимсах** – крокодил [9: 369] һ.б. Бу сүзләр янында автор өстәмә искәрмәләр бирүне кирәк дип санамаган. А.Троянский сүзлегендә хәзерге татар телендә булмаган, әмма хәзерге төрек телендә актив кулланылыштагы лексик берәмлекләр дә очрый: اناحطار **анахтар** – ключь [9: 72], ياغ **йаг** – масло [9: 301], بارداق **бардак** – кувшинъ [9: 182], الدوان **әлдәвән** – перчатки [9: 65].

Алынмалар арасында рус яки рус теле аша башка телләрдән кергән сүзләр дә бар: كوسله **күслә** – гусли [9: 171], كوشنه **күәшнә** – квашня [9: 196], مديه **медия** – морская раковина [9: 211], دكت **дегет** – смола [9: 531], سكومبريا **скумбрія** – сельдь һ.б. Бу алынмалар, нигездә, татар теленә хас булган фонетик законча-лыкларга буйсынганнар. Димәк, алар телдә актив кулланылышта булганнар һәм телебезгә кабул ителү вакыты элгәрге чорларга карый.

Сүзлектә географик атамаларның теркәлүе аның үзенчәлеге булып тора. Алар, башка тематик төркемнәргә караган сүзләр белән чагыштырганда, аваз үзгәрешләренә ныграк дучар ителгәннәр: بيچ **Бич** – Вена, بحر حاذاي **Бахыр Хазар** – Каспій, چين ما چين **Чин ма чин** – Китайъ [9: 490], روسيا مملهكتي **Русия мәмләкәте** – Россія [9: 549], جزاير **Җазаир** – Алжиръ [9: 396], تاتار ولاياتي **Татар вилаяте** – Татарія [9: 270], يانا دونيا **Яңа дөнья** – Америка [9: 312], ارمه ني سغير **Әрмәния Сагыйрь** – Малая Арменія [9: 27], طونا **Туна** – Дунайъ [9: 26] һ. б.

Хезмәттәге сүзләрнең бер өлеше әдәби телдә кулланылыштан төшеп калып, бары диалектларда гына сакланганнар. Мәсәлән, چهرهچه **чәрәчә** – крыльцо [13: 463] сүзе бары урта диалектның минзәлә сөйләше әгерҗе урынчылыгында гына сакланган һәм «мунча, өй алды» мәгънәсен белдерә. Соңгы елларда дөнья күргән диалектологик сүзлекләрдә дә теркәлмәгән бу борынгы сүз Мәхмүт Кашгарый сүзлегендә урын ала һәм «өй алды» мәгънәсен белдергән. Аның этимологиясе һәм хронологиясе хакында М.Ногман болай дип яза: «Элек лампа урынына чыра яндырганнар. Алдан әзерләп куелган чыралар өй алдында сакланган. Шуннан өй алды – чырача дип аталган булырга тиеш» [6: 103]. XIX гасыр сүзлекләреннән бу сүз Л.Будагов сүзлегендә урын алган [6: 103]. Диалекталь сүзләргә كرچمه **керчемә** – мед варенный, сладкий [9: 154], كونه سوي **күнә суы** – ртуть [9: 188], يلدرم **йылдырым** – гром [9: 339], الچاق **алчак** – ласковый [9: 64] һ.б. берәмлекләр керә. Югарыда китерелгән мисаллар татар теленең төрле диалектларында, сөйләшләрендә хәзер дә актив кулланылалар. Мәсәлән, كونه سوي **күнә суы** – казан арты, тау ягы сөйләшләрендә терекөмеш [11: 285], يلدرم **йылдырым** сүзе себер татарлары сөйләш-ләрендә яшен [5: 90], كرچمه **керчемә** чүпрәле сөйләшендә ачы бал [11: 239] мәгънәсендә кулланыла. **Керчемә** сүзенең тамыры, Р.Әхмәтьянов фикеренчә, борынгы алтай телендәге **кор** – ‘ачы, әчегән’ сүзенә барып тоташа [7: 99]. Бу сүз рус телендәге **корчма** – **трактир** сүзе белән бер тамырдан булырга мөмкин. Н.Шанский **корчма** сүзнең этимологиясен билгесез дип күрсәтә [12: 214].

Сүзлектәге кайбер сүзләр семантик-мәгънәви яктан үзгәреш кичергән. Мәсәлән, طوطاش **туташ** сүзенә А.Троянский ‘сестра большая или тетка, сестрица, тетушка’ дигән аңлатма бирә, хәзерге телдә бу сүз исә буйга җиткән, балигъ булган кыз мәгънәсендә кулланыла. *Конфет* сүзе сүзлектә *хәлвә* дип бирелә. Әлеге мәгънәдә бу сүз XIX гасырда чыккан башка сүзлекләрдә һәм үзөйрәткеч-ләрдә дә очрый. Хәзерге телдә хәлвә аерым бер ризык төрен генә аңлата.

Тел кешелек җәмгыятендә аралашу чарасы булса да, ул – билгеле бер дәрәҗәдә мөстәкыйльлеккә ия булган күренеш тә. Ул, вакытлар узу белән, халыкка аңлаешсыз сүзләрдән котыла бара. А.Троянский сүзлегендә дә хәзерге чорда телебездән төшеп калган, сакланмаган сүзләр бар. Алар арасында

тарихи сүзләр дә, архаизмнар да очрый: طو **ту** – знамя [9: 379], تنكه حانه **тәңкәханә** – монетный дворъ [9: 377], ماعدانوس **магданус** – петрушка [9: 221], ياس **яс** – трауръ [9: 295], لشكه ر **ләшкәр** – войско [9: 201], ايشق بالق **ышык балык** – треска [9: 42], قوين اعاجي **кавын агачы** – цитронное дерево [9: 49], قويرعا بالق **кавырга балык** – кит [9: 73] (М.Ногман бу сүзнең XVII-XVIII йөз сүзлекләрендә булуын ассызыклый, ә XIX йөз сүзлекләреннән К.Насыйриныкында гына теркәлүен искәртә [6: 78]), قورط **корт** – волкъ [9: 87], قيسي **кыйсы** – абрикосъ [9: 100], اق دكه ن **ак дикән** – крыжовникъ [9: 57], دفنه اعا جي **дәфнә агачы** – лавровое дерево [9: 533] һ.б. Мөгаен, бу сүзләр XIX гасырда актив кулланылышта булгандыр, чөнки аларның бер өлеше шул чорда басылган татар теле үзөйрәткечләрендә дә урын алган. Ә үзөйрәткечләргә, мәгълүм булганча, иң актив, иң еш кулланыла торган сүзләр генә кертелә. Югарыда китерелгән кайбер сүзләр татар теленең аңлатмалы сүзлегендә *иск.* искәрмәсе белән теркәлгәннәр. Мәсәлән, **брадәр** *иск.* кит. ир туган [13: 184], **ләшкәр** *иск.* гаскәр [14: 132], **ялау** *иск.* байрак [15: 632], **ямин** *иск.* кит. ант [15: 638]. Әлеге сүзләрнең бер өлеше татар телендә сакланмаса да, башка төрки телләрдә хәзер дә актив кулланыла. Мәсәлән, **кыйсы** сүзе кумык, төрек, караим телләрендә актив [16: 192]. Ә берничәсе ялгызлык исемнәре составында сакланганнар. Мәсәлән, Башкортостан сүзе составында **корт** сүзе бар, ә **мәнзил** сүзе Мәнзил дигән ир-ат исеме буларак кулланыла [17: 176].

Сүзлек турында гомуми нәтиҗә ясап әйткәндә, А.Троянский сүзлеге XIX гасырның беренче яртысында дөнья күргән иң күләмле татарча-русча сүзлек булып тора. Ул алда каралган И.Гиганов сүзлекләреннән лексик берәмлекләрнең составы, байлыгы ягыннан аерылып тора. Анда 22 меңнән артык сүз һәм сүз формасы тупланган. Сүзләр татар халкы тормыш-көнитешенең төрле өлкәләренә карый һәм һәр сүзнең синонимнары, диалекталь вариантлары аерым сүзлек мәкаләсе итеп формалаштырылган. Бу искиткеч зур лексик байлык, һичшиксез, аерым монографик өйрәнүгә лаек.

XIX гасырда Россиядә Оренбург Неплюев кадет корпусы көнчыгыш телләре, татар телен укыту белән дан тота. Бу уку йортында М.Иванов, М.Бекчурин, С.Кукляшев кебек укытучы-галимнәр эшли. Аларның һәрберсе, бай педагогик-методик тәҗрибәләренә таянып, дәреслекләр язалар, сүзлекләр, үзөйрәткечләр, хрестоматияләр төзиләр. Шуларның берсе – С.Кукляшевның «Словарь к татарской хрестоматии» (Казань, 1859. 106 с.) хезмәте.

С.Кукляшевның тормыш юлы һәм киңкырлы эшчәнлеге турында беркадәр мәгълүмат биреп китик. Аның туган елы төгәл билгеле түгел. 1825 нче елдан С.Кукляшев Оренбург Неплюев хәрби училищесында укый башлый. Училищены тәмамлагач, Оренбург чик буе комиссиясендә тылмач булып эшли. Ә берничә айдан Казанга укырга җибәрелә. Әүвәл медицина факультетында укый, ләкин авыру сәбәпле филология факультетына күчерелә. Филология факультетында Салихҗан гарәп, фарсы, төрек, татар телләрен өйрәнә. Университет программасы таләп иткән күләмдә латин, немец, француз, рус телен үзләштерә. 1836 нчы елда ул университетны кандидат дәрәҗәсендә тәмамлый һәм үзе укыган Неплюев хәрби училищесына эшкә чакырыла. 1858 нче елда 20 еллык хезмәт контракты тәмамлангач, ул пенсиягә китә. С.Кукляшев 1864 нче елда вафат була [18: 32].

Идел-Урал буе, Себер халыкларының тарихын һәм мәдәниятен өйрәнгән галимә С.Михайлова С.Кукляшевны татар мәдәниятен һәм иҗтимагый фикерен үстерүгә үзеннән зур өлеш керткән мәгърифәтче буларак югары бәяли һәм аның күренекле татар педагоглары, мәгърифәтчеләре, фольклорчылары арасында лаеклы урын алып торырга хаклы булуын күрсәтә [19: 175-183].

А.Н.Кононов редакциясендә басылган «Биобиблиографический словарь отечественных тюркологов» дигән хезмәттә С.Кукляшевның «Диване хикәяте татар» исемле 124 битлек хрестоматиясенең 1870, 1895 нче елларда кабат-кабат нәшер ителүе күрсәтелә [2: 201]. «Диване хикәяте татар» («Татар хикәятләре җыентыгы») укыту әсбабы 3 өлештән: кереш мәкалә [20: 1-3], «Гыйса углы Амәт», «Ширзад вә Гөлшаджан», «Искәндәрнамә» һ.б. текстлар [20: 3-124] һәм сүзлектән гыйбарәт:

С.Кукляшевның «**Словарь къ татарской хрестоматии»** хезмәте 1859 нчы елда Казан университеты басмаханәсендә дөнья күрә. Титул битендә цензор И.Готвальдның сүзлекне бастырып чыгарырга дигән рөхсәте бирелгән: «Печать дозваляется съ темъ, чтобы по напечатаніи представлено было въ цензурный Комитетъ указанное число экземпляровъ. Казань, 19 мая 1859 г.». Сүзлекнең берничә нөсхәсе хәзерге вакытта Казан дәүләт

университеты китапханәсенең сирәк китаплар бүлегендә И.Готвальд фондында саклана.

С.Кукляшев сүзлеге кайбер сыйфатлары, аерым алганда, структурасы, төзелеш принцибы белән башкаларныкыннан аерылып тора. Бу уңайдан шуны искәртү урынлы булыр: әдәби әсәрләр һәм дини текстларның лексик составына нигезләнеп төзелгән сүзлекләргә И.Хәлфин, Н.Катанов хезмәтләрен кертергә мөмкин. С.Кукляшевның хрестоматиясе һәм аңа кушымта итеп төзелгән сүзлеге, беренче чиратта, татар булмаган укучыларга, ягъни чит телле аудиториягә адресланган. Сүзлекнең максаты – хрестоматиядә урын алган һәр сүзгә, ягъни 3546 лексик берәмлеккә русча аңлатма бирү, шәрехләү, тәрҗемә итү.

Сүзлек алфавит тәртибендә төзелгән: башта гарәп шрифты белән язылган татар сүзләре теркәлгән һәм каршысында русча тәрҗемәсе дә бирелгән. Лексикограф сүзләргә аңлатмаларны, контекст эчендә, мөмкин кадәр тулырак һәм конкретрак бирергә омтыла:

а. امر **әмер** – приказаніе [20: 14]

بالچق **балчык** – грязь, глина [20: 23]

а. امان **аман** – безопасность, миръ, пощада, покой [20: 14]

ا ومچ **умач** – мучной бульонъ [20: 19]

دلدل **дөлдел** – конь Алія, 4 арабскаго халифа [20: 49]

Сүзлекнең форматы – 16*22.

Шунысы мөһим: С.Кукляшев, А.Троянский үрнәгендә, шартлы билгеләр ярдәмендә гарәп, фарсы, кыргыз [казах], иске татар һәм төрек сүзләрен дә билгеләп бара [**а**. – значить арабскія слова, **п**. – персид, **к**. – киргизскія, **т**. – турецкая или старыя татарскія слова, вышедшія изъ употребленія, **с**. – значитъ слово составленныя изъ арабскихъ или персидскихъ словъ съ прибавлением на конце оныхъ татарскихъ частицъ или глаголовъ]. Әгәр дә башка сүзлекләрдә татарча сүзләр я хәрәкәләр белән, я янәшәдә кириллицада бирелгән булса, әлеге сүзлектә исә бу принцип сакланмаган. Шуның нәтиҗәсендә, кайбер сүзләрнең дөрес укылышы авырлаша, аларны төрлечә уку ихтималы туа.

Сүзлеккә урнаштырылган сүзләрнең күпчелеге фонетик үзгәреш кичермәгән һәм алар хәзерге татар телендә шундый ук формада кулланылалар: انت **ант** – клятва, присяга [20: 14], امر **әмер** – приказание [20: 12], او **ау** – охота, ловля [20: 15], اوچى **аучы** – охотник [20: 16], بسقچ **баскыч** – лестница [20: 23], بالچق **балчык** – грязь, глина [20: 23] һ.б. Әмма аерым сүзләрдә аваз үзгәрешләре, фонетик тәңгәллекләр, чиратлашулар чагылыш таба. Мәсәлән, хәзерге татар әдәби теле белән чагыштырганда, сүзләрдә **г – к** чиратлашуы күзәтелә: تكرمچ **тәкәрмәч** – колесо [20: 33], تكرمك **тәкәрәмәк** – катиться [20: 33], تكرب تشمك **тәкәрәп – тешмәк** – скатиться [20: 33] һ.б. Шулай ук **д–т:** ترت **түрт** – четыре [20: 34], **с – ч:** سچ **сач** – волосы [20: 54], **п – б:** كبكا **кабка** – ворота [20: 72], **й – ж:** يلد **йилде** – семь [20: 103], جمرد **жумард** – шедрый [20: 39], **м – б:** كب **күб** – много[20: 81], **м – н:** چعن **чыгын** – расход [20: 40] чиратлашуы да урын ала.

Лексикографик хезмәттә XIX гасыр татар теленә хас орфографик нормалар да күзәтелә. صعر **сыгыр** – корова [20: 61], طعمق **тугмак** – родиться [20: 11], اعلمق **агламакъ** – плакать [20: 11], چرق **чырагъ** – свеча [20: 40] кебек берәмлекләр шуңа дәлил булып торалар. Фәнни эзләнүләр вакытында фонетик үзенчәлекләр белән беррәттән, кайбер морфологик үзенчәлекләргә дә игътибар ителде. Мәсәлән, фигыльләр *-мак* кушымчасы ярдәмендә ясалган инфинитив формасында бирелгән: طبمق **табмак** – найти, рождать [20: 65], ترمق **турамак** – крошить [20: 66] һ.б. Фигыльнең юнәлеш формалары да тәкъдим ителеп, һәр форма аерым лексик берәмлек буларак теркәлә: اچلمق **ачылмак** – отпираться [20: 6] – кайтым юнәлеше кушымчасы -л, -ыл; اطلمق **атылмак** – застрелиться [20: 10], سلدرمق **салдырмак** – заставить налить [20: 62] – йөкләтү юнәлеше; سيلشمك **сөйләшмәк** – разговаривать фигылен уртаклык юнәлешенә мисал итеп күрсәтергә мөмкин [20: 60].

Сыйфатлар исә, хәзерге тел белән чагыштырганда, үзгәрешсез бирелгәннәр:ايسكي **иске** – старый [20: 19], اچ **ач** – голодный [20: 10], نچار **начар** – плохой, дрянной [20: 95], احمق **ахмак** – глупый [20: 12], اذد **азад** – свободный [20: 13], اچق **ачык** – открытый [20: 10]. Шул ук вакытта автор бүгенге көндә дә актуальлеген югалтмаган сыйфат ясалышы мәсьәләсенә тукталып, -лы, -ле кушымчаларына аңлатма биреп китә: «... – *частица прибавляемая к имени существительному для составления имени прилагательного*» [20: 3]. Димәк, ул чорда да «-лы, -ле» кушымчалары сыйфат ясый торган иң продуктив кушымча булган: ططلي **татлы** – сладкий, вкусный [20: 68], اقللى **акыллы** – умный [20: 68] сүзләре моңа ачык дәлил булып торалар.

Сүзлек, алда әйтелгәнчә, төзелеш-структурасы ягыннан гаять үзенчәлекле. Анда С.Кукляшев хрестоматиясенә кертелгән

текстлардагы лексик берәмлекләр, сүзлек формасына китереп, тәрҗемә ителгән. Алар арасында телдә актив кулланылышта булган сүзләрне дә, шулай ук кулланылышы чикле, пассив булган берәмлекләрне дә күрергә мөмкин. Хрестоматиядә төрки-татар телендә язылган әдәби үрнәкләр дә бар. Ләкин текстлар, нигездә, гарәп һәм фарсы теленнән тәрҗемә ителгән һәм шуңа күрә сүзлектә гарәп һәм фарсы лексик катламы зур өлешне алып тора.

Сүзлекне функциональ аспекттан тикшергәндә, аның, иң беренче чиратта, рус яки башка, чит аудитория өчен төзелүе ачыклана, шуңа күрә сүзләрне тәрҗемә итү алымнары, юллары аеруча кызыклы һәм алар хәзер дә фәнни һәм гамәли яктан әһәмияткә ия. Сүзгә сүз, ягъни эквивалент тәрҗемә сүзлектә төп урынны алып тора: امر **әмер** – приказание [20: 14], اطا **ата** – отец [20: 5], بوري **бүре** – волкъ [20: 26], بلبل **былбыл** – соловей [20: 26]. Автор сүзнең бер тәрҗемәсе белән генә чикләнми, ә аның һәм татар, һәм башка телләрдәге синонимнарын да теркәп бара, аерым очракларда алар сүзнең синонимик оясын, синонимик рәтен хасил итә. Мәсәлән: ايمام **имам** – имам, мулла, священник [20: 14], امان **аман** – безопасность, мир, пощада, покой [20: 14], ايش **иш** – другъ, товарищъ, подруга, чадо, подобте, подобный [20: 21]. Бу алым, беренчедән бер телдәге сүзнең мәгънәсен икенче тел вәкиле өчен тулырак, төгәлрәк аңлату мөмкинлеген бирә, икенчедән тел байлыгын һәм матурлыгын күрсәтә.

С.Кукляшев милли хосусиятләр белән бәйле сүзләргә, халык атамаларына, дини терминнарга аңлатма һәм иллюстрацияләрне кинрәк бирә. Мәсәлән, ومچ **умач** – мучной бульон [20: 19], دلدل **дөлдел** – конь Алия, 4 арабского халифа [20: 49], ايبالتا **айбалта** – топор с длиннымъ топорищем, которымъ киргизы бьютъ волков [20: 24], تبتر **типтәр** – типтярь, название народа, которой проживаетъ в Оренбургской губернии [20: 31], ايسطرشنا **эстаршина** – начальник юрты или нескольких деревень [20: 21], صوربازاري **сур базары** – базаръ, торгъ сурками в мае месяце при г. Оренбурге [20: 62].

Автор бер мәгънәле сүзнең төрлечә язылышын күрсәтеп бара: اچو ачу яки اچغ ачигъ – гнев [20: 6], الس алыс яки الوس алус – далекий [20: 13], омонимик эчтәлекле сүзләргә дә игътибарын юнәлтә: اوط **ут** – огонь, трава [20: 17], اياق **аяк** – чаша, нога [20: 20], جوان **жуан** – юноша, толстый [20: 39], اوق **ук** – уже, стрела [20: 25], بابا **баба** – дедушка, отец [20: 26]. Хезмәттә бүгенге көндә актив кулланылышта йөргән сүзләр белән беррәттән, телдән теге яки бу сәбәп белән төшеп калган архаизмнар да очрый: بوي **буй** – запах [хуш – буй] [20: 27], بينك **бинәк** – тысяча [20: 26], ادق **адак** – нога [20: 13], اشباز **ашбаз** – повар [20: 10], تحتپاى **тәхетпай** – столица [20: 32].

С.Кукляшев сүзлегендә сүзләрнең генетик катламнарын билгеләү кыенлык тудырмый, чөнки автор, югарыда әйтелгәнчә, искәрмә рәвешендә гарәп теленнән кергән сүзләр алдына **а.**, جرحت **җәрәхәт** – рана [20: 38], фарсы – **п.**, بها **бәһә** – цена [20: 27], төрек сүзе булса **т.** چوق **чук** – много [20: 41], казах сүзе булса **к.** اوط **ут** – трава [20: 17] хәрефләрен куя. Аннан тыш, сүзлектә **х, ф, р, д** хәрефләреннән башланган барлык сүзләрнең дә гарәп һәм фарсы алынмалары булуы бу юнәлештә эзләнүләрне җиңеләйтә: حيلة **хәйлә** – хитрость [20: 44], خيوان **хайван** – животное, зверь, скот [20: 44], حان **хан** – царь [20: 44], روح **рух** – дух [20: 52].

Сүзлектә ай исемнәренең Иран кояш календаре вариантлары теркәлгән. حمل **хәмәл** – март [20: 46], حط **хут** – февраль [20: 43], مذان **мизан** – октябрь [20: 90] h.б. Ай атамаларының бу рәвешле бирелеше И.Гиганов сүзлегендә, М.Бекчурин үзәйрәткечендә дә күзәтелә. Аннан тыш, хрестоматиядә бирелгән текстларга нисбәтле, ялгызлык исемнәреннән ил, шәһәр атамалары да урын алган. Мәсәлән, زوي **Зөя** – Свияжск [20: 53], جايق **Җаек** – Урал [20: 37], روم **Рум** – Греция [20: 52], تشكند **Ташкенд** – Ташкент [20: 31], قزان **Казан** – Казань [20: 76], منزله **Минзәлә** – Мензелинск [20: 93] h.б.

С.Кукляшев сүзлеге бу чорда дөнья күргән сүзлекләрдән үзенең эчтәлеге, куелган максат-бурычлары белән дә аерыла. Сүзлек укучыларга хрестоматиядәге текстларны үзләштерүне җиңеләйтү максатын күз алдында тотып төзелгән. Хрестоматиягә кушымта жанрында эшләнү, андагы сүзләр катламының үзенчәлеген билгели. Сүзлектә хрестоматия текстларындагы, әдәби әсәрләрендәге сүзләр генә теркәлеп, аларга аңлатма бирелгән. Сүзлек, бер яктан, текстлар өстендә эшләргә, аларның идея эчтәлеген тулырак аңларга мөмкинлек бирсә, икенче яктан, тел һәм лексикография тарихын өйрәнүдә мөһим чыганак булып тора. Кызганычка каршы, практикада һәм лингвистик тикшеренүләрдә бу сүзлек әле тулысынча фәнни әйләнешкә кертелмәгән.

XIX гасырның беренче яртысында басылган татарча-русча сүзлекләрне гыйльми-нәзари

күзаллаганнан соң, түбәндәге нәтиҗәләрне ясарга мөмкин. Татарча-русча сүзлекләр бер-берсеннән тупланган сүз күләме – лексик байлыгы белән аерылып торалар. И.Гигановның 1801 нче елда чыккан сүзлегендә 1700 сүз, А.Троянскийның ике томлыгында – 20349 га якын берәмлек, С.Кукляшевта 3546 сүз теркәлгән. Сүзлекләрнең структур-төзелеш принциплары нигездә бер төрле: сүзләр алфавит тәртибендә урнаштырылган, бары тик И.Гиганов (1801) сүзлеге генә тематик принципка корылган.

XIX йөздә дөнья күргән ике телле сүзлекләргә теркәлгән лексик берәмлекләрнең күпчелеген генетик яктан төрки-татар чыгышлы сүзләр тәшкил итә. Сан ягыннан икенче урынга гарәп-фарсы алынмаларын куярга мөмкин. Бу күренеш татар халкы тарихы, язма мирасы, мәдәнияте, мәгарифенең ислам мәдәнияте, көнчыгыш-гарәп, фарсы культурасына турыдан-туры бәйләнгән булуы белән аңлатыла. Сүзлекләрдә, төрки халыклар, шул исәптән татарлар белән руслар тыгыз тарихи мөнәсәбәттә яшәгәнгә, рус теленнән кергән сүзләр дә бер генетик катламны барлыкка китерә. Бу алынмалар, татар теленә сөйләм теле аша үзләштерелү сәбәпле, фонетик үзгәрешләргә күбрәк дучар ителгәннәр, аерым алынмаларның морфологик кыяфәте дә үзгәргән. Аларның бер өлеше татар теленең фонетик закончалыкларына буйсынганнар. Ә язма тел аркылы кергән алынмаларда үзгәрешләр күзәтелми.

Сүзлек авторлары, әдәби нормаларны бик яхшы белсәләр дә (бу сүзлек материалыннан күренә) төрле диалект, төрле сөйләш вәкилләре булу сәбәпле, үзләренең җирле сөйләм үзенчәлекләрен сүзлеккә кертеп җибәргәннәр. Бу яктан И.Гиганов сүзлеге аеруча аерылып тора. А.Троянский, С.Кукляшев сүзлекләрендә дә диалекталь берәмлекләр билгеле бер диалектка я сөйләшкә беркетелгән.

Сүзлекләрдә тәрҗемә итүнең бүген дә киң кулланылышта булган төрле алымнары, юллары чагылыш таба. Зур урынны алып торган эквивалент тәрҗемә алымы И.Гиганов, А.Троянский, С.Кукляшев сүзлекләрендә гамәлгә куела. Укучыга сүзнең тулы һәм төгәл мәгънәсен җиткерү максаты белән, авторлар синонимнарга да мөрәҗәгать итәләр. Бу алымны А.Троянский яратып куллана, аның тарафыннан һәр сүзнең барлык синонимнары күрсәтеп барыла. Фәндә реалийларны тәрҗемә иткәндә аңлатма бирү алымы уңышлы алымнардан санала, ә ул исә С.Кукляшев сүзлегендә кулланыла һәм шуның белән автор сүзлекләренең гыйльми һәм практик кыйммәте тагын да арта.

Сүзлекләр телдәге лексик берәмлекләрнең фонетик, грамматик үзенчәлекләре, этимологиясе, семантикасы һәм башка сыйфатлары хакында киңкырлы мәгълүмат биреп кенә калмый, ә халыкның тормышы, көнкүреше, милли традицияләре, рухи дөньясы, эстетик зәвыгы һәм гавам әхлагы турында да сөйли.

Әдәбият

1. *Каримуллин А.Г.* У истоков татарской книги. Казань: Татар. кн. изд- во, 1992. 208 с.
2. *Кононов А.Н.* Биобиблиографический словарь отечественных тюркологов (дооктябрьский период). М.: Наука, 1974. 340 с.
3. *Гиганов И.* Слова коренные, нужнейшие к сведению для обучения татарскому языку, собранные в Тобольской главной школе учителем татарского языка, Софийского собора священником Иосифом Гигановым и юртовскими муллами свидетельствованные СПб., 1801. 75 с.
4. *Юсупова А.Ш.* Словари Иосифа Гиганова – диалектологические словари татарского языка // Вестник Томского государственного университета. № 355. 2012. С. 30-33
5. *Тумашева Д.Г.* Словарь диалектов сибирских татар. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1992. 255 с.
6. *Ногман М.* XVII–XVIII йөзләрдәге русча-татарча кульъязма сүзлекләр. Казан: Казан ун-ты нәшр., 1969. 112 б.
7. *Әхмәтьянов Р.Г.* Татар теленең кыскача тарихи-этимологик сүзлеге. Казан: Тат. кит. нәшр., 2001. 272 б.
8. *Юсупова А.Ш., Усманова Г.С.* Деятельность А.Троянского в области татарской лексикографии // Ученые записки Казанского университета. Сер. гуманит. науки. 2008. Т. 150, кн. 8. С. 169–175.
9. *Троянский А.А.* Словарь татарского языка и некоторыхъ употребительныхъ въ немъ реченій арабскихъ и персидскихъ, собранный трудами и тщаніемъ учителя татарского языка въ Казанской семинаріи священника Александра Троянского и напечатанный съ дозволенія комиссіи духовныхъ училищъ, в 2 т. Казань, 1833. Т. 1. 629 с.; Казань, 1835. Т. 2. 340 с.
10. *Хаков В.Х.* Татар әдәби теле тарихы. Казан: Казан ун-ты нәшр., 1993. 325 б.
11. Татар теленең диалектологик сүзлеге. Казан: Тат. кит. нәшр., 1969. 643 б.
12. *Шанский Н.М.* Краткий этимологичский словарь русского языка. М.: Просвещение, 1971.541с.
13. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: 3 томда. Казан: Тат. кит. нәшр., 1979. Т.2. 726 б.

14. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: 3 томда. Казан: Тат. кит. нәшр., 1977. Т. 1. 475 б.
15. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: 3 томда. Казан: Тат. кит. нәшр., 1981. Т.3. 832 б.
16. *Мусаев К.М.* Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. М., 1975. 357 с.
17. *Саттаров Г.Ф.* Татар исемнәре сүзлеге. Казан: Тат. кит. нәшр., 1981. 255 б.
18. *Миңнегулов Х.Й., Садретдинов Ш.А.* XIX йөз татар хрестоматияләре. Казан: Казан ун-ты нәшр., 1982. 133 б.
19. *Михайлова С.М.* Формирование и развитие просветительства среди татар Поволжья. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1972. 272 с.
20. *Кукляшев С.* Словарь къ татарской хрестоматии. Казань, 1859. 106 с.

ТАТАРСКО-РУССКИЕ СЛОВАРИ, ИЗДАННЫЕ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

Альфия Шавкетовна Юсупова,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, ул.Кремлевская, д.18,
Alfiia.Iousoupova@ kpfu.ru.

В статье анализируются татарско-русские словари, изданные в первой половине XIX века. Дается краткая информация об авторах словарных статей, указываются причины и цели составления словарей и анализируется их словарный состав. В то время чрезвычайно важным для России являлось развитие дипломатических отношений с Востоком, а также миссионерская деятельность, следовательно, потребность в политиках, переводчиках и духовных лицах, владеющих татарским языком, была весьма велика. Татарский язык начинают преподавать в высших учебных заведениях, профессиональных школах, в духовной академии и семинариях, а составление многочисленных татарско-русских словарей принимается как одно из основных условий достижения успехов во внутренней и внешней политике России. Данные словари, исчерпав свою политическую функцию, не утратили своей ценности и являются сегодня лингвистическим источником, в котором представлено лексическое богатство языка, его фонетические и грамматические особенности, диалектальные единицы, ономастический материал, образцы устного народного творчества того времени.

Ключевые слова: лексикография, татарский язык, татарско-русские словари, лингвистический источник, лексика, семантические группы, приемы перевода.